

ПРО СУМНІВНІ ГІПОТЕЗИ В ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВІ

У статті заперечено спробу О. Вареника реанімувати висунуту М. Шагінян 1941 р. у книжці “Шевченко” гіпотезу про те, що адресаткою передсмертного Шевченкового вірша “Чи не покинуть нам, небого...” була реальна особа – остання (уже після Л. Полусмак) любов поета. Аналіз тематично-образного та стилістичного комплексу вірша засвідчує, що суб’єктом звернення в ньому (як і в кількох інших Шевченкових творах) є Муза-поезія (це завважили вже перші публікатори вірша). Висловлено сумнів щодо реальності знайомства та взаємин між Шевченком та Анною Шариковою.

Ключові слова: Івакін Юрій, Шагінян Марієтта, Моренець Микола, шевченкознавство, біографія, приватне життя Шевченка, адресат, заголовок вірша, образ Музи.

Nina Chamata, Valeriya Smilanska. Doubtful hypotheses in Shevchenko studies

The authors reject O. Varenik's attempt to revive the hypothesis of the 1941 M. Shaginyan's book “Shevchenko” assuming that the addressee of Shevchenko's last poem “Chy ne pokynut' nam neboho...” was a real person, the last poet's love (the one after L. Polusmak). The analysis of thematic and stylistic complex of the poem shows that the subject of the appeal (as in several other works by Shevchenko) was the Muse of Poetry. It was observed still by first publishers of the poem. While the fact of any familiarity between T. Shevchenko and Anna Sharikova seems doubtful.

Key words: Yuriy Ivakin, Marietta Shaginyan, Mykola Morenets, Shevchenko studies, biography, Shevchenko's private life, addressee, title of poem, image of Muse.

Цей виступ інспірований публікацією в останньому (восьмому) випуску щорічника “Шевченків світ” т.зв. полемічних нотаток О. Вареника “Івакін проти Шагінян і Моренця (про деякі аспекти радянського шевченкознавства)” [1, 110-118]. Названа стаття – спроба реанімувати висунуту М.Шагінян у книжці “Шевченко” (М., 1941) і не прийняту дослідниками гіпотезу про те, що адресаткою передсмертного вірша поета “Чи не покинуть нам, небого...” начебто є реальна особа – жінка, яка стала останньою (уже після розриву з Л. Полусмак) його любов'ю. “...Тепле людське кохання, – пише М. Шагінян, – все ж осяяло “усмішкою прощальною” вечірній пруг поета. В останньому вірші Тараса Шевченка це підтвержується: він звернений до невідомої “сусідоньки убогої”; саме з нею, з “небогою”, він збирається “риштувать вози в далеку дорогу” і має надію ще пожити, ще “одурить Харона”. Саме їй (“друже мій, о мій супутниче святий”) він наостанку, в найостанніших віршах, виведених його рукою, знову пропонує “поставити хаточку” в гаю і насадити “кругом хатини” садочок. <...> Імені цієї лагідної розрадниці не збереглося” [11, 166]. У перевиданні книжки 1957 р. до останнього процитованого речення М. Шагінян

зробила таку примітку: “Невтомний архівний працівник Ленінграда т. Моренець (у Шагінян неточно – Моринець. – *Н. Ч., В. С.*), який знайшов багато цінних документів про Шевченка, зібрав, проте, нові дані і про це останнє кохання поета, її ім'я і його клопотання про “дозвіл на шлюб” [11, 166]. Жінка, про яку тут ідеться, за М. Моренцем, – “лузька міщанка, сестра-жалібниця Анна Іванівна Шарикова” [9, 309], прийомна донька колишнього кріпака, згодом міщанина міста Луги І. С. Шарикова, з родиною якого Шевченко начебто познайомився на початку 1830-х рр. у Лузі (“...ми схильні вважати, що деякий час після приїзду в Петербург Шевченко жив у лузькому маєтку тещі Енгельгардта, де й познайомився з сім'єю Шарикових” [9, 309]); поновив стосунки після повернення до Петербурга із заслання. Відразу ж зазначимо: з віршем “Чи не покинуть нам, небого...” особу Шарикової М. Моренець не пов'язував. Ця версія цілком належить М. Шагінян. Для її аргументації письменниця залучає фрагмент зі спогадів про Шевченка Я. Полонського, надрукованих 1876 р. у празькому виданні “Кобзаря”, де автор розповідає про свої відвідини помешкання поета в Академії мистецтв (Шевченко жив тут із червня 1858 р.): “У нього на антресолях в низенькій кімнаті я був лише один раз <...>. Казали мені, що в цей час він уже був у любовних стосунках з якоюсь бідною молоденькою міщаночкою, був їй відданий всією душею і воркував, як голуб, коли вона приходила до нього на побачення – в блаженських черевиках, в одній хустині й тремтячи від холоду в морозяні ночі” [11, 165-166].

Звернімо увагу на застереження самої Шагінян після наведеної цитати зі спогадів Полонського: “Якщо розповідь Полонського достовірна (вона припадає на останню зиму життя поета)...” [11, 166], яке виявляє усвідомлення письменницею тієї обставини, що її гіпотеза про адресатку Шевченкового вірша спирається на чутки, а не факти. Інша натяжка – твердження про те, що відвідини майстерні Шевченка Полонським, отже, і прив'язана до них у часі згадка про “бідну молоденьку міщаночку” (“казали мені, що в цей час”), припадають на “останню зиму життя поета”. Жодного бодай натяку на час відвідин Шевченкового помешкання у спогадах Полонського немає. Поети познайомилися влітку 1858 р. в Петербурзі, періодично зустрічалися (зокрема в Толстих, обидва брали участь у літературних читаннях у Пасажі 11 листопада та 18 грудня 1860 р.). Про наші сумніви щодо причетності А. Шарикової до життя Шевченка скажемо пізніше. Однак відразу ж наголосимо на тому, що ця жінка, як і будь-яка інша реальна особа, не є адресатом вірша “Чи не покинуть нам, небого...”. Побудований на апострофі твір об'єктом звернення, як зауважили вже перші його публікатори, має поетову Музу (“Основа”. – 1862. – № 5. – С. 24). Інтерпретація цього образу тут, як і в інших зверненнях до Музи Шевченкових текстах (вступ до поеми “Княжна”, вступ і V частина поеми “Царі”, елегія “Муза”), попри певну її варіантність, загалом традиційна і ґрунтується на ключовій семантиці античного топосу: Муза – помічниця, натхненниця, порадиниця митця. Останній твір Шевченка тематично продовжив написаний 1858 р. вірш “Муза”, підхопивши прохання до Музи ліричного героя-поета з фінальної частини:

“А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! Положи
Свого ти сина в домовину,

І хоч єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи” [12, 262].

Подібну ситуацію майбутнього, але вже недалекого за часом відходу від земного життя ліричного суб'єкта в супроводі Музи-поезії розгорнуто у вірші “Чи не покинуть нам, небого...”:

“Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,
Та й заходиться риштувать

Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать” [12, 372].

Чи можна уявити, що Шевченко дозволив би собі, навіть урахувавши аспект художньої умовності, запрошувати кохану жінку в “супутниці” “в далеку дорогу” “на той світ”, як це впливає із тлумачення образу адресата вірша у книжці М. Шагінян, а тепер і в уже згаданій статті О. Вареника? Аж ніяк!

На неадекватну інтерпретацію об’єкта звернення у вірші “Чи не покинуть нам, небого...” звернув увагу Ю. Івакін у нарисі про твір у книжці “Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії 1847–1861 рр.”. Він окреслив семантику образу Музи в Шевченковій поезії, залучивши цитату із ґрунтовної розвідки Є. Ненадкевича про вірш, і дав різкувату, проте справедливу оцінку гіпотезі М. Шагінян: “Абсурдність такого тлумачення вірша не потребує доведення. На жаль, цей абсурд закріплений у свідомості недосвідченого читача вже чотирма виданнями книги М. Шагінян” [5, 402]. Ця оцінка викликала – майже через п’ятдесят років! – потік безпрецедентно агресивних звинувачень на адресу Ю. Івакіна, які у статті з претензійним заголовком “Івакін проти Шагінян і Моренця (про деякі аспекти радянського шевченкознавства)” дозволив собі О. Вареник. Виставляючи відомого дослідника адептом тенденційності й догматизму в шевченкознавстві, ревним прихильником радянської ідеології, яка “боялася <...> збагачення необізнаного читача альтернативною інформацією” [1, 115–116], автор статті означив себе людиною дуже далекою від наукового вивчення питань біографії і творчості поета, а також типовим наслідувачем стилю пам’ятних погромних дописів, що викривали “ворогів народу” (“...вихватка Івакіна проти Шагінян і Моренця нагадує часто організовані владою у ті роки цькування: “Пастернака не читали, але засуджуємо одностайно” [1, 116]). Кумедно, що подібну манеру письма він начебто побачив у статті Ю. Івакіна, де висновок про гіпотезу М. Шагінян, викладений у двох щойно наведених реченнях, позбавлений будь-якого ідеологічного та політичного трактування.

Ми не будемо зупинятися на всіх пересмикуваннях, необґрунтованих припущеннях, відверто помилкових твердженнях, що ними рясніє стаття О. Вареника. Виокремимо лише основні моменти, котрі, як уважає автор, свідчать на користь позиції М. Шагінян щодо адресата передсмертного вірша Шевченка та припущення М. Моренця про зв’язок поета в останні дні життя з А. Шариковою.

Головний аргумент на підтримку гіпотези М. Шагінян О. Вареник бачить у факті відсутності заголовка у вірші “Чи не покинуть нам, небого...”: “Не спромігся доктор філологічних наук (ідеться про Ю. Івакіна. – Н. Ч., В. С.) пояснити головного: поет приховав присвяту свого останнього вірша й замість назви поставив таємничу зірочку (насправді, зірочки в автографі немає. – Н. Ч., В. С.). Від кого потрібно було ховати Музу? А ось ім’я нареченої з простої селянської родини було від кого ховати. Навіть сам Івакін знав від кого, перерахувавши імена найближчого оточення Шевченка, яке розладнало його весілля з Ликерою” [1, 115]. Тут що не слово, то вигадка. До відома О. Вареника: більша частина поетичних творів Шевченка (за основним корпусом академічного видання 2001 – 2003 рр. – 145 проти 84-х) – не має заголовка, і це переважно ліричні вірші. Пряма номінація об’єкта звернення з усіх Шевченкових текстів, де розроблявся образ Музи, наявна лише в заголовку вірша 1858 р., що так і називається – “Муза” (тут цей образ центральний). В основному тексті всіх творів (зокрема й у “Музі”, як і у вірші “Чи не покинуть нам, небого...”) Муза означена поетом перифрастично або за допомогою уособлення, до того ж

тематично-стилістичний комплекс образу в цих творах має багато спільного; отже, об'єкт звернення в останньому вірші легко вгадується із загального контексту Шевченкової поезії.

Той факт, що Ю. Івакін не сприйняв гіпотезу М. Моренця про “зближення Шевченка з лузькою міщанкою Анною Шариковою” [1, 115], О. Вареник пов'язує з кон'юнктурними міркуваннями автора “Коментаря до “Кобзаря” Шевченка”, бо “про приватне, тим паче любовне, життя “прогресивних класиків” за радянських часів було не прийнято говорити, не те що писати” [1, 112]. О. Вареник твердить, що “Моренцю не дали опублікувати знайдені архівні матеріали, пустити їх у науковий обіг, затаврувавши налічками “помилкового тлумачення” й “абсурду” (наведені в лапках слова зі статті Івакіна стосуються гіпотези Шагінян, а не Моренця. – Н. Ч., В. С.). Судячи з усього, КДБ (а не безпосереднє начальство) заборонив йому надалі досліджувати Шевченка. Більше ніяких публікацій Моренця про поета невідомо” [1, 116]. Справді, у біографічних працях про Шевченка, які друкувалися в радянській Україні, відомості про його приватне життя подавалися лапідарно. Зацікавлений читач міг скласти відповідне уявлення з багаторазових видань епістолярію поета та спогадів про нього. Що ж до припинення публікацій Моренця про Шевченка, то більш реалістичною нам видається інша, ніж утручання КДБ, причина: дослідник міг сам відмовитися від них, бо усвідомив помилковість обраного ним у шевченкознавчих пошуках шляху. Показово, що інший петербуржець П. Жур, автор багатьох побудованих на архівних матеріалах книжок про Шевченка, серед яких – “Шевченковский Петербург” (книжка вийшла 1964 р., тобто через чотири роки після появи книжки М. Моренця “Шевченко в Петербурге. По памятным местам жизни и творчества”. Лг., 1960, де викладено й гіпотезу про лузьких знайомих Шевченка), родину Шарикових не згадує жодного разу. Проігнорували припущення Моренця як безпідставне й інші дослідники. Саме через це Івакін не назвав прізвищ опонентів Моренця й обмежився констатацією факту відсутності підтримки цієї гіпотези з боку біографів поета, що викликало підозру О. Вареника у викривленні справжньої ситуації: “...Ні одного конкретного “біографа” Івакін не зміг вказати” [1, 115]. Коротка згадка про версію Моренця є в пізнішій публікації – розділі В. Смілянської “Дослідження біографії”, що ввійшов до колективної монографії “Шевченкознавство. Підсумки й проблеми”: “...Твердження про знайомство Шевченка з <...> сім'єю І. Шарикова є помилковим” [13, 269]. Сумнів у реальності існування напередодні смерті прихованої любові поета виказав І. Дзюба, згадавши пошуки Моренця у зв'язку з гіпотезою М. Шагінян про адресата вірша “Чи не покинуть нам, небого...” [2, 673].

Абсолютно недостатніми видаються пояснення О. Вареника про причини відсутності будь-якої інформації про А. Шарикову і взаємини з нею у відомих нам першоджерелах – спогадах про Шевченка, його листуванні та листуванні третіх осіб. Нам видається малоімовірною можливість приховати існування нареченої та приготування до шлюбу від численних друзів і знайомих – цього, як твердить О. Вареник, прагнув навчений історією з Л. Полусмак поет, – зважаючи на ті побутові умови, у яких він жив, та його тодішній фізичний стан. Є зміщення і хронології подій другої половини лютого 1861 р. у статті О. Вареника. Насправді останні відвідини М. Костомаровим тяжко хворого Шевченка відбулися не 18 чи 19 лютого [1, 116], а за два дні до смерті поета – 24 лютого [4, 458]. Тож придбаний поетом “на днях” золотий годинник, який побачив під час візиту Костомаров, навряд чи можна вважати доказом доброго самопочуття Шевченка, що узгоджувалося з його очікуваним одруженням, як це прагне зобразити О. Вареник [1, 116].

Серед інших неточностей у статті – плутанина з другою книжкою “Коментаря” Ю. Івакіна. Цю книжку, що була надрукована 1968 р., Вареник називає

“перевиданням”, доповненим нарисом про вірш “Чи не покинуть нам, небого...” [1, 115]. Однак праця виходила лише один раз; а твердження про перевидання, імовірно, постало у зв’язку з першою книжкою “Коментаря” Івакіна – “Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії до заслання”. – К., 1964. У контексті втрат, яких зазнав колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ в період політичних репресій середини і другої половини 1930-х рр., українознавською виглядає фраза О. Вареника з його екскурсу в історію установи: “1933 р. створено науково-дослідний інститут Тараса Шевченка – у новому складі, із політично благонадійних осіб” [1, 111].

Увесь текст статті в “Шевченковому світі” виявляє неприховане бажання її автора дискредитувати Ю. Івакіна, з роботами якого він, вочевидь, мало знайомий. Силуючись зробити з дослідника “правовірного радянського шевченкознавця” [1, 115], переслідувача свіжих ідей та поглядів, О. Вареник згадує про його “зауваження до статті З. Тарахан-Берези “Доля Шевченкової нареченої” [10], авторка якої, надто захопившись “реабілітацією” (визначення Вареника) Л. Полусмак, використовувала із цією метою й недостовірні спогади самої Полусмак [6, 287-291]. Науково виважена позиція Івакіна в оцінці особи Полусмак та ролі, яку вона відіграла в житті Шевченка (ця позиція, як наголошував сам учений, посилаючись зокрема на розвідку О. Дорошкевича “Трагедія самотного чуття (Шевченко і Ликера)” [3], не є оригінальною¹), тенденційно витрактувана О. Вареником як повчання “канівської дослідниці, з яких визнаних радянською ідеологією джерел треба брати інформацію” [1, 117].

Ми працювали з Юрієм Олексійовичем Івакіним у відділі шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ понад два десятиліття й добре знали його. Це була дуже талановита, інтелігентна, доброзичлива і принципова людина. Після захисту кандидатської дисертації про поезію В. Брюсова Івакін потрапив на роботу до відділу шевченкознавства, захопився творчістю Шевченка й написав шість книжок про нього, був співавтором кількох колективних праць із шевченкознавства, автором розділу “Тарас Шевченко” до виданого 1987 р. першого тому двотомної “Історії української літератури”. Дослідження Івакіна зробили суттєвий внесок у різногалузеву науку про Шевченкову творчість – вивчення поетики, стилю, історизму, компаративних аспектів. Дві книжки “Коментаря до “Кобзаря” ще багато років слугуватимуть опорою для коментування та інтерпретації поезії Шевченка [7, 48-49]. Перу Івакіна належить кілька книжок гуморесок і пародій. Виявив він себе і як мистецтвознавець, що спромігся зібрати чудову колекцію робіт художників початку ХХ століття, яка неодноразово експонувалася в київських музеях. За винайдену ним самим технологією ліплення з хлібного м’якуша робив маленькі скульптурки й жіночі прикраси, які потім розписував олійними фарбами й покривав лаком (одне таке оригінальне намисто Юрій Олексійович подарував Б. Ахмадуліні).

Ю. Івакін був людиною товариською, веселою та дотепною, любив атмосферу дружнього спілкування. Одним із найближчих друзів ще з юнацьких років лишався відомий історик архітектури, племінник поета Миколи Асєєва Юрій Сергійович Асєєв, а серед інститутських колег особливо близьким йому духовно був дослідник української поезії ХХ ст. Леонід Миколайович Коваленко, теж фронтвик. Івакін активно підтримував рух українських шістдесятників і товаришував із багатьма з них (зокрема з Л. Костенко та І. Драчем). Мав дружні зв’язки з письменником В. Некрасовим. Після виходу у світ першої книжки І. Драча “Соняшник” (1962) виступив на вченій раді Інституту з пропозицією висунути її на здобуття Шевченківської премії. В усіх життєвих

¹ Див. також відповідні сторінки книжки “Життя Тараса Шевченка” П. Зайцева, публікатора ганебного листа А. Полусмак до поета (*Листи до Тараса Шевченка*. – К., 1993. – С. 168, №224).

ситуаціях Юрій Олексійович виявляв себе як незалежна людина з критичним мисленням – усупереч тогочасному ідеологічному тиску. Гадаємо, що дирекція Інституту на чолі з М. Шамотою сприймала його як опозиціонера до влади. Не випадково Івакіна, одного з небагатьох у 1960–70-ті рр. докторів наук в Інституті літератури, ніколи не вводили до складу вченої ради. Після чергового принципового виступу Юрія Олексійовича на зборах колективу Інституту чи вченій раді ми не раз говорили між собою, що, якби не тяжке каліцтво на фронті (Івакін був інвалідом I групи, ходив на милицях, однієї ноги не було, друга не згиналася), дирекція обов'язково позбулася б його.

Світла пам'ять про Ю. Івакіна не дозволила нам лишити без відповіді безглузді, нічим не обґрунтовані випадки О. Вареника.

Хочеться сподіватися, що публікація цих нотаток посприє припиненню тиражування більш ніж сумнівних гіпотез О. Вареника про невідому “заручену наречену” Шевченка Анну Шарикову, побудованих на свідченнях психічно хворої людини (відомості про те, що претензії Шарикової на начебто залишену їй Шевченком “спадщину” офіційні інстанції Російської імперії пов'язували із психічною хворобою жінки, містяться в інших статтях О. Вареника). Дивує, що тотально непрофесійна стаття О. Вареника “Івакін проти Шагінян і Моренця (про деякі аспекти радянського шевченкознавства)” знайшла місце на сторінках наукового альманаху Черкаського центру шевченкознавчих досліджень “Шевченків світ”. Мусимо назвати ще одного популяризатора “знахідок” О. Вареника – заступника директора Шевченківського національного заповідника в Каневі С. Брижицьку (деякі з її статей про “невідому наречену” Шевченка О. Вареник називає на сторінках “Шевченкового світу” [1, 118]).

Р. С. Уже після того, як наші нотатки було передано до друку, ми мали змогу ширше ознайомитися з наслідками архівних розшуків О. Вареника. Не можемо заперечити тієї справді великої роботи, яку він провів, збираючи матеріали про родини Шарикових та Ренні. Однак особи Шевченка ці матеріали не стосуються. До того ж обурюють агресивні намагання огульно принизити справжні здобутки радянського шевченкознавства, яке, за твердженням О. Вареника, нібито “кануло в Лету”. А без півторастолітньої спадщини всього шевченкознавства, з радянським включно, не постало б незалежне шевченкознавство незалежної України – із численними дослідницькими монографіями, Повним зібранням творів Тараса Шевченка у 12 томах і, нарешті, з новою шеститомною Шевченківською енциклопедією.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вареник О.* Івакін проти Шагінян і Моренця (про деякі аспекти радянського шевченкознавства) // *Шевченків світ*. – Черкаси, 2015. – [Вип.] 8.
2. *Дзюба І.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. – К., 2008.
3. *Дорошкевич О.* Трагедія самотного чуття (Шевченко й Ликера) // *Життя і революція*. – 1926. – № 9. – С. 73-89.
4. *Жур П.* Труді і дні Кобзаря. – К., 2003.
5. *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – К., 1968.
6. *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К., 1986.
7. Івакін Юрій Олексійович // *Шевченківська енциклопедія*: У 6 т. – К., 2013. – Т. 3.
8. *Костомаров М.* Споминки про Шевченка // *Спогади* про Тараса Шевченка. – К., 1982.
9. *Моренець М.* Деякі адреси і пам'ятні місця Шевченка в Петербурзі // *Збірник* праць першої і другої наукових шевченківських конференцій. – К., 1954.
10. *Тарахан-Береза З.* Доля Шевченкової нареченої. // *Літ. Україна*. – 1982. – 14 жовтня.
11. *Шагінян М.* Тарас Шевченко. – К., 1970.
12. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 2.
13. *Шевченкознавство.* Підсумки й проблеми. – К., 1975.

Отримано 24 березня 2016 р.

м. Київ